

**СПЕЦИАЛИЗИРАН НАУЧЕН СЪВЕТ ПО ЛИТЕРАТУРОЗНАНИЕ
ПРИ ВАК
ВЕЛИКОТЪРНОВСКИ УНИВЕРСИТЕТ "СВ. СВ. КИРИЛ И
МЕТОДИЙ"
ФИЛОЛОГИЧЕСКИ ФАКУЛТЕТ**

НИКОЛАЙ ИВАНОВ НЕНОВ

ПОТЕКЛО И РАЗВИТИЕ НА БЪЛГАРСКАТА ХАЙДУШКА ЕПИКА

А В Т О Р Е Ф Е Р А Т

на дисертация за присъждане на образователната
и научна степен "доктор"

**Научен ръководител:
Доц. Анчо Калоянов**

**Рецензенти:
Проф. д.ф.н. Георги Данчев
Ст.н.с.І ст. Стефана Стойкова**

Велико Търново, 1998 г.

ВЪВЕДЕНИЕ. Във Въведението са набелязани някои от въпросите, върху които се спираме в хода на изследването. Едни от тях разглеждат "дружинният" характер на българската хайдушка епика, чийто произход, поради тази ѝ специфика, може да се търси в домашната войнска традиция. Примерите от съчиненията на Ана Комнина, на Никита Хоният, Проложното съчинение на Михаил Войн от Потука и др., показват сходства в начина за водене на бой, определян (съвсем не безпристрастно) като "разбойничество".

"Разбойничеството", устойчив момент в бойните действия на българските военни (нередовни) и хайдушки дружини, не е същина на традиционните войскови умения. То е част от фолклорно-митологични представи, с корени в посветителните обреди за юноши. В тях присъствието му е обусловено от същността на посветителната дружина, оцеляваща, изхранваща се чрез грабеж. Подобни традиционни "умения" проникват във военните формирования посредством регулярните войнски посвещения, осигуряващи поредния набор. Механизмите, с които се осъществява годишната възрастово-полова стратификация на обществото, при загубване на държавността, се съхраняват във фолклорна среда като социализиращи. Тук войнските функции съществуват в латентно състояние, получаващи, по всяка вероятност, възможност за изява само при създаване или разпознаване на адекватна ситуация.

Моделът за водене на бойни действия от професионални военни до 14 век може да се нарече "висока" или официална традиция. Ранните хайдушки дружини наследяват

този модел, запазил се като снижен вариант, фолклорна реплика. По-късните хайдушки дружини го обогатяват, усвоявайки бойния опит и на други балкански народи. Във фолклорната поетика се съхраняват образите на предводителя и байрактаря, а броят на хайдутите в дружината остава подвластен на други устойчиви повествователни схеми. Песенните варианти съхраняват предимно старинни фабулни и изобразителни клишета, постоянни формули, които издават потеклото на хайдушката ни епика.

При изясняването на проблематиката сме взели в предвид и формулираните от Ст. Стойкова задачи за проучване на хайдушките песни. Сред тях на първо място стоят въпросите за сюжетното и мотивно богатство, териториалното разпространение и честотата на вариантите. На второ място се поставя по-нататъшното проучване и изясняване на същността на хайдушките песни, възникването и развитието им.

За изпълнението на тези задачи от особено значение е познаването на методиката за работа, която Михаил Арнаудов формулира през 1920 г. във връзка със заниманията му върху българските обреди и легенди (СБНУ 34, с.6). Според него трябва да се следи за "географията" на сюжетите, тъй като разликите в отделните песенни варианти до голяма степен са отражение на регионалното проявление на българската фолклорна култура. Съвкупността от вариантите и различията между тях осигурява обективност и достоверност на реконструкцията на изходните сюжети по отношение на семантиката, относителната им тежест в структурата на фолклорната култура, предоставя възможност за проследяване на потеклото и развитието им в синхронен и диахронен план.

В Първа глава БЪЛГАРСКАТА ФОЛКЛОРИСТИКА ЗА ХАЙДУШКИТЕ ПЕСНИ сме извършили преглед на предходните изследвания, проследили сме проникването на названието "хайдутин" и географското разпространение на названията за хайдутин в българския песенен фолклор.

При фолклористичния преглед са очертани различните етапи, оценки и приноси на български и чужди изследвачи, проблемите за жанра и историзма на хайдушките песни. При появата на българската народоука хайдушките песни все още се развиват, активно участват в изграждането на националната идеология. Това предопределя сравнително късното изучаване на хайдушките песни (М. Арнаудов).

През последните пет десетилетия в българската фолклористика хайдушките песни задържат погледа на мнозина главно заради разчетената в тях борба на народа за политическа и социална правда. Появата на повече изследователи, работещи в различни измерения на темата, увеличава резултатите; появяват се работи, които и днес не са загубили своето значение - съпоставителните изследвания на Цв. Романска и Ст. Стойкова, които разглеждат общите теми в балканския песенен фонд, етноспецифичното, развитието на хайдушките песни; работата на Петър Динев, в чиито изследвания литературоведският подход успява да се наложи като класически за фолклористиката и др.

В своята работа Димитър Осинин се стреми да състави история на хайдутството, като използва песенни текстове, изхождайки от твърдението, че хайдушките песни са летопис на хайдушкото движение, което отразяват и описват.

В следващото поколение учени се открояват Радост Иванова и Тодор Ив. Живков. Изследванията на Т.Ив. Живков върху проблемите на фолклорната култура

през Възраждането и появата на "нов фолклор" са съществени за разбирането на трансформацията и еволюцията на хайдушката песен през този период.

По един или друг повод мнозина автори разглеждат теми от българските хайдушки песни - български (Е. Теодоров, Ст. Бояджиева, А. Калоянов, Т. Моллов, Вл. Демирев и др.) и чужди (И.Шептунов, Н.А. Новгородова, В. Гашпарикова, Б.Н. Путилов).

Съществена част от изследванията върху хайдушките песни представлява работата върху регионалната специфика. На първо място чрез нея се обогатява фондът от записи, проследява се географията на фолклорния факт, локалните особености на песенната традиция, разпространението на песните за късноисторически личности, наличието на цикли от песни за някои от тях. Показателни в това отношение са работите на Т.Ив. Живков за Добричко и Сливенско, които извеждат на преден план закономерности, валидни не само за конкретен регион.

Изследването на Никола Примовски върху хайдушкия песенен фолклор в Родопите е първото монографично изследване на регионална песенна традиция. Авторът проследява произхода, видовете хайдушки песни, сюжетното многообразие, жанровите особености. По широта на проблематиката изследването няма аналог.

Регионалните изследвания на хайдушкия фолклор далеч не покриват българското етническо землище. Повечето от тях се правят за региони, в които може да се проследи активно хайдушко движение през 19 век. Така отново се отдава първенстващо значение на връзката между хайдушкия фолклор и хайдутството. Като цяло пред регионалните проучвания все още стоят редица нерешени задачи и преди всичко - покриването на "белите петна" в географията на фолклорните факти.

За разбирането на генезиса на хайдушките песни от съществено значение е познаването на тяхното развитие, свързано с актуализиране и адаптиране на фабули, образи и преизползване на изразни средства. От Възраждането насам на хайдушките песни се гледа като на отразяващи непосредствената действителност, затова биват определяни като исторически. Христоматийно е вече твърдението за израстването на хайдутина от разбойник в народен закрилник и борец за свобода, твърдение, показващо зависимостта на фолклористиката от историческата наука. Индивидуалната съпротива като начална форма на хайдутството, посочвана от историци, няма поетически аналог.

С формулирането на т.нар. "късен епос", към който се причисляват и хайдушките песни, Б.Н. Путилов предоставя възможност да се проследи отношението им към процесите на национално съзряване и постепенното им трансформиране в епос с национален характер.

Принадлежността на хайдушките песни към сферата на епическото произтича от спецификата им; те притежават свой епически контекст - предания, легенди, топоси свързани с имена на хайдути. От своя страна появата на баладното начало в българския фолклор сменя конфликта от междуличностно на междуличностно ниво. Като по-актуална спрямо фолклорните естетически критерии новата жанрова структура привлича сюжети, които чрез нея успяват да се съхранят, придобиват популярност и масово разпространение.

Честите обобщителни названия, характерни за песента на XIX век, изграждат контрапункт на единичните персонажи в по-късните записи, при което се противопоставя колективното на индивидуалното начало, процес, подчиняващ се на общите закономерности при формирането на Героя като част от политическата ми-

тология и пример за подражание. Въпреки това названието "хайдутин" не придобива автоматично ново значение, героичният му ореол се изгражда постепенно. То става известно в българските земи преди Възраждането, но масово разпространение добива едва тогава, когато се очертава нуждата за означаване на качествено нов персонаж в песните - борец срещу поробителя. Сред първите политически митове е този за ГЕРОЯ, в амплото на когото се вписва образът на хайдутин "закрилник". Песните конкретизират и героя, и неговия противник, който всъщност е политически, а не фолклорен (епически), национален, а не етнически.

Заедно с национално-освободителното движение се формират нови поведенчески и повествователни модели в хайдушките песни. В тях героичното е изведено на предна линия, активното начало се превръща в идеал.

В ГЛАВА ВТОРА представяме териториалния обхват и тематичния състав на хайдушките песни.

До 1878 г. са отпечатани около 80 хайдушки песни (в числото не влизат тези от сборниците на Веркович, Миладиновци и Чолаков, както и многобройните издания на песнопойки, календари и др. подобни прояви на "народната" литература). В Сборника за народни умотворения са публикувани около 700 песни, където до появата на първите сборки, представящи определен регион ("Фолклор от Еленско"), голям брой хайдушки песни не се отпечатват. В други 23 сборника са поместени 1200 песни. Така в наблюдението ни попадат около 2000 текста, всеки от които публикуван само веднъж.

Прегледът на песните за исторически засвидетелстваните хайдути (Новак, Индже, Чавдар, Хайдут Велко, Марко Бочар, Кузман капитан, Ильо войвода, Румена войвода) показва различни специфики във фолклорната менталност, съществуване на митологични матрици в линейното време и тяхното преобразуване в поетически.

При проследяване географията на имената на хайдушките войводи се очертават отделни регионални и локални песенни традиции. Общобългарско разпространение имат Стоян, Богдан, Никола, Чавдар, Бояна и Гроздана.

Посочването на поне десет от общоетничните мотиви в хайдушките песни е приоритетно за работата ни. Чрез тях ще може да се очертаят основните теми, да се покаже до каква степен те присъстват в живота на българите, какво от сюжетното многообразие е достояние на всички тях. Подбраните тук са сред най-често изследваните, някои от тях се възприемат като емблематични за хайдушката тема. Географията на повечето може да се проследи без особени усилия в сборника с народни балади (СБНУ 60).

I. Избор на войвода; II. Измръзнали хайдути; III. Обир на хазна; IV. Хайдушка сватба; V. Сестра/Кумица предателка; VI. Темата за Свекровото имане ("Хайдути мъчат мома за имане", "Чорбаджийска снаха мами хайдути"); VII. Хайдутин отъмщава на чорбаджийска щерка; VIII. Темата за Грешния хайдутин; IX. Умиращ хайдутин на планина/в тъмница; X. Хайдутин на бесило/кол.

Поставените на фокус десет общоетнични мотива изграждат парадигма от "хайдушки" текстове, различна от съставяните в сборниците с песни, предназначени за по-широка аудитория. В последните неизменно присъстват такива, познати от единични записи и песнопойки. Тези и други подобни текстове десетилетия наред изграждат представата за хайдушка песен.

Представените от нас десет общоетнични мотива притежават изключителна тежест в корпуса на хайдушката епика - през епохата на българското Възраждане те участват във формирането на националното самосъзнание. Мотивите с общоетнично разпространение оформят своеобразно ядро на хайдушкия песенен фолклор, в периферията на което се разполагат множество варианти и версии. Всичко това дава основание, на базата на основния корпус от хайдушки песни, да се поставят въпросите за потеклото и развитието им.

ГЛАВА ТРЕТА. ПОСВЕТИТЕЛНИТЕ ОБРЕДИ ЗА ВОЙНИ И АРХАИЧНИТЕ ПЛАСТОВЕ В БЪЛГАРСКИТЕ ХАЙДУШКИ ПЕСНИ. Темата не е била обект на специално внимание във нашата фолклористика. Доколкото все пак се установяват реликти от подобни обреди, те са посочвани предимно в сферата на сватбените и предсватбените обичаи (лазаруване), тъй като там най-отчетливо се регистрира смяната на социалния статус. Върху темата съсредоточават усилията си предимно етнографи (М.Габровски, С.Генчев, В.Попов), което е естествено, имайки предвид тежнението на етнологията към социалните институции.

Българските хайдушки песни съхраняват устойчив образ на мъжка въоръжена общност със собствена йерархия, която преодолява различни изпитания под ръководството на войвода и байрактар. Затова голяма част от фабулите се съсредоточават върху техните действия.

Обичаят "за преминаване" е обусловен от няколко елемента, значими за извършването му: 1. Изходен статус (по възрастови причини и полова определеност) "неженени момчета", "едногодци у годин,/ едноимци по име"; 2. Обичай за отделяне (трапеза, служба), който съдържа и приобщителен аспект (сформиране на група, дружина); 3. Белези на прехода - път, изпитания, забрани, сватбени мотиви, мнима смърт; 4. Обичай за приобщаване (форми на социализация). Последната фаза не се регистрира в хайдушката епика.

Пътят на дружината е един от съществените елементи, показващи отношение към посветителните обреди. Придвижването е отразено в шаблонни контрукции, представено като напускане и връщане, временно отделяне от познатото, усвоеното.

Основни епизоди от посветителните обреди и тук са поглъщане от чудовище, изпитания под формата на вграждане в църква (общ символичен дом на новопосветените); прозират характеристиките на посветителната дружина: "вълча" образност, групова смърт в общ дом (измръзване, затваряне в манастир; изгаряне в плевник); пази се спомен за архаични институции като авункулата и фратриархата. При анализа си в трета глава търсим собственоетничния опит, съхранен в поетичните образи, изграждащи българската хайдушка епика.

В обзора си върху рефлексите на войнските посветителни обреди във фолклорната култура посочваме исторически засвидетелствани институции, обвързани с темата - т.нар. чиготи (в прабългарското общество). Посветителни обреди вероятно са имали и другите съставки на българската народност, но повсеместни и единни те са станали в периода на българското езичество (VIII-IX) век, когато се формират единен Пантеон и обреди, подчинени на българската митология и езическите ритуални комплекси.

Функционално обредите подготвят новия набор войници и санкционират полово зрелите. С християнизацията ритуалът се изменя - патронът покровител става светец.

Трансформационният процес се онагледява от старобългарското войнско сказание ("Чудото с българина"), където Св.Георги е представен като воински покровител. Песните, които съпътстват обреда, вероятно имат илюстративен или протоколен характер. Като обредни, а по-късно и епически, те имат дидактична функция, доколкото Героя в тях служи за пример. В своето развитие песните подчертават дружинния характер на обредите, осъществявани под покровителството на предводител, което се оказва съществен белег за бъдещето им разграничаване от юнашките.

През XIV век на Балканите се налага нов модел за водене на битки - с малобройни отряди от наемници. Наличието на професионална или наемна армия и липсата на редовна войска и опълчение са сигурен знак за края на воинските посвещения. Разпадането на съществуващата система обособява обредите като социализиращи, съществени единствено за фолклорната култура. В сферата на фолклорното подобни обреди губят своето предназначение, което определя явлението като реликтивно. Текстовете, отнасящи се към посветителните обреди, са в тясна връзка и с военната, и с брачната тематика и заради това са особено жизнени през средновековието, когато се явяват нормативен регулатор на социализациите.

Достигналите до нас песни съхраняват редица сюжетни цялости и образно-тематични ядра, които позволяват една сигурна реконструкция и обвързване на потеклото на хайдушките песни с юношеските посветителни обреди в древността и социални институции в епохата на българската държавност през средновековието.

С края на наборната армия и воинските посветителни обреди някои категории зависимо население запазват привилегиите си (не плащат определени данъци), срещу което упражняват специфична военна служба. От по-късен период те са известни като харбалии, дервентджии, баждари, мартолосои и др.. Много са примерите, регистрирани в османотурски документи, които говорят, че значителна част от хайдутите са принадлежали към някои от категориите население, притежаващо правото да носи оръжие, познаващо организирания, военизиран живот.

Произходът на хайдушките песни може да се обвърже с реални и институции за възрастово-полово деление на обществото, принадлежащи на българското езичество. Те от своя страна се обвързват функционално и географски с места и поселения, разположени на граница и изпълняващи граничарски функции. Ситуирането им едва ли трябва да се съобразява с променливите държавни граници. Такива места могат да бъдат планинските проходи, землени валове, територии, възприемани като "отвѣдни" в собственоетничната ни концепция за света. Особеният статут на населението там вероятно се запазва до късно, макар назоваването му да е променено (войнугани, мартолосои, дервентджии). Явлението е познато в пределите на цялото етническо землище, а определянето на различните центрове, генериращи сюжети с хайдушка тематика, може да се осъществи при обозначаването на различните територии, възприемани като отвѣдни в пространствения модел на света, спрямо които ще се разположи центърът.

Изпитанията при ИЗБОР НА ВОЙВОДА - стрелба през пръстен, скок над байрак, сабя, харбия или кон, печене на жив овен, мятане на камък подчертават войнската тематика; игрането на хоро - обредната.

В анализа на мотива за ИЗМРЪЗНАЛА ДРУЖИНА се поставя акцент върху възможните топоси и патрони на посвещения, обвързани с излизането на дружината в определени каландарни моменти.

ТРАПЕЗАТА в хайдушките песни пази характеристиките си на обредна, съставя се на съсловен принцип (дружина) и е един от сигурните елементи, указващи жертвоприношение (служба).

Песните с мотив ХАЙДУШКА СВАТБА притежават географско разпространение, обвързващо се с наличието на стар култов център, възприемник на който става Малка Света гора Сливенска (във варианти София, Солун). В случая се интерпретират познатите семантични рамки на сватбата като действащ и познат обреден комплекс за преминаване, запазил в себе си смисъла на променящ човешкото битие.

"ХАЙДУТИ" В НОЩНОТО НЕБЕ. В тази част от главата се проследяват сюжетните връзки между съзвездията Голямата Мечка и Плеяди (наричани Хайдути, Харамии) и хайдушкия епос, опосредствани от космологически представи, отразени и в топонимията като земна проекция на небесното присъствие.

Астралните сюжети могат да се разчетат единствено в контекста на българската фолклорно-митологична традиция. Те са структурни елементи от митологичната система и пазят части от цялото, затова и реконструкцията им е възможна.

Образът на БАЙРАКТАРЯ и неговият байрак са ключови в астралната семантика, доколкото текстовете представят персонажа като звездоброец, а неговият атрибут - уред за наблюдение, комета-змей-знамение-войска. Астрономическите черти в образа на байрактаря го поясняват откъм потекло. В духа на новото време образът е възприеман като жизнелюбив, достоен за последване в примерите на героизъм.

Песните с мотив ХАЙДУТИН - ОРАЧ имат съществен принос за формиране на възрожденската представа за хайдутина-закрилник, който е призван не да работи "мирен труд", а да се бие с потисника.

Връзките на хайдушките песни с календарната стопанска дейност не са само на ниво обред. Фолклорно-митологичните представи уподобяват състоянието на временна смърт на участника в изпитания за преход в друг социален статус с познатите параметри на мита за умиращия и възкръсващ аграрен бог.

В песните от този мотив членовете на епическата опозиция се проявяват не като етнически определен противник, което прави измеренията на конфликта не етнически, а социални.

Устойчива част в повествованията е ТОПОСЪТ "БИТКА", представящ смъртта на дружината (в образа на потеря). Заиграването на "хоро" преди влизане в сражение е ключ към действията в шаблонното изображение, в което "кат се наляво обърна,/ дор се надясно завъртя" и др. под. са част от описанието на своеобразен танц. Това подсказва обредна ситуация, в която танцът изобразява ритуален бой. Хорото и игрането в хайдушките песни притежават изключително знаков характер, а присъствието им предполага обредни действия.

Масовата смърт (мнима, ритуална) говори за масови посвещения, които изискват специални места за извършване на този акт - колективни погребения, известни като русалски, латински, джамаларски или кукерски гробища.

Констатираните особености в поетиката на хайдушките песни говорят за изобразителен похват, предаващ ритуалния танц в акта на посвещение, завършващ със смърт (мнима, социална).

Песните за ОБИР НА ХАЗНА също попадат в контекста на астралните сюжети - разпознават се отделни елементи-класификатори, които причисляват мотива към "небесната" парадигма. Такива са умерване на хазна-звезда, персонажите: Кадъна със

седем кочии (Плеядите), малко хайдутче - звездата Влахче; календарната проекция на обира - по Гергьовден (залеза на Плеядите, появата им (= раждане) на Летен Тодоровден; срв. раждане на дете по време на обира).

По-късните иманярските разкази придават на песните за обир на хазна нужната достоверност, което помага за трансформацията на предишните им значения, актуализира ги и ги съхранява. Това неизбежно тушира знанието за звездното небе, изважда образите от контекста на системността, за да превърне небесните знаци и послания за земното царство в "царски" хазни.

Четвърта глава МОТИВЪТ ЗА СМЪРТТА В ХАЙДУШКИТЕ ПЕСНИ - ОТ КОЛЕКТИВНАТА УЧАСТ КЪМ ИНДИВИДУАЛНАТА СЪДБА е с особено значение за разбиране на потеклото на хайдушките песни и проследяване на тяхното развитие. Мотивът за смъртта е широко разпространен, реализиран в множество песни, обект за проучване у мнозина изследователи.

Хайдушката смърт се възприема като естествен завършек, край, предопределен от развитието на епичната линия, етап от борбата срещу поробителя. Въпреки това гибелта на хайдутина не се отличава с многовариантност, напротив - всичко говори за определени схеми на отразяване и поглъщане на конкретно събитие, които се запазват до най-ново време. Това ни позволява да разглеждаме хайдушката дружина като фолклорен модел на посветителна дружина, за която смъртта е всъщност т.нар. "временна смърт", а вариантите на хайдушка кончина - различни механизми на посвещение.

В първия раздел СМЪРТТА НА ГРЕШНИЯ ХАЙДУТИН проследяваме териториалното разпространение на мотива, при което допускаме регионална специфика при създаването на отделните епизоди, която при битуването и разпространението на песните от двата типа загубва донякъде своите характеристики. Техните варианти представляват повествователни модели за изобразяване на едно и също действие - поетическа интерпретация на посветителни обреди.

Социалната неустановеност на персонажа е стимулатор на действия, разчетени от своите (посветителната дружина) като подвизи, а от чуждите (хората със установено социално положение) - като "грешни" постъпки. В параметрите на "греха" се вместили различни действия - неспазване на традицията, извършване на неразбираеми постъпки, разпознавани като нехристиянски, езически деяния. Дори като реликти от посветителни обреди картините не представят достоверни изображения. Очевидно в песните не става въпрос за истинско печене на дете (на скара, шиш, ръжен, чеверме), вероятно не и за обредна ситуация, съпроводена от такива действия, а за мнимо, ритуално изпитание, увенчаващо новия социален статус на персонажа, завършващо с подвиг.

Песните за "Грешния хайдутин" пазят едно ранно състояние в развитието на "жанра", поставят въпроса за същността на "хайдушките" песни и по всяка вероятност отразяват възрастово-полови посветителни обреди за юноши от времето на българското езичество. Подобни обреди се характеризират с групов, дружинен характер, но в песните те са представени от гледната точка на един от участниците. Така се създава впечатление за индивидуалност, в която всеки от слушателите може да разпознае собствената си съдба, може да съпреживява с героя. Тази специфика се определя и от дидактичната функция на песните, които участват във формирането на набора войни, притежават функции на обредни, а по-късно и на епически песни.

Широкото разпространение на темата може да се обясни най-малко по два начина - с повсеместното присъствие на посветителните обреди или със засиления интерес към сензационния и развлекателен текст през Възраждането. Без да са взаимноизключващи се, второто предположение е с по-големи "заслуги" за присъствието на темата във фолклорната култура.

Фолклорът като художествена система представя действителността в хайдушките песни специфично, нейната природа се експлицира квазиисторично, а описаното представлява възможна поетическа интерпретация на обредна ситуация.

В мотива ПОГУБВАНЕ В ЦЪРКВА/МАНАСТИР посещението в деня на патрона е свързано с притежаването или придобиването на покровител. Ясно са означени връзките между вуйчо и племенник, говорещи за архаичните пластове в хайдушката епика. Пребиваването в църква или манастир сред гора указва конкретния обект за провеждане на обреда, по-точно неговия християнски възприемник. От своя страна манастирът (съотнасящ се с множество) вероятно е топос за дружинни посветителни обреди, а църквата - за индивидуални.

УМИРАЩИЯТ ХАЙДУТИН в тъмница или навръх планина е сам, без дружина, но винаги с помощник - птица. Изземването на индивида от социалните структури за известен период от време показва връзка с "преходните" обреди. Липсата му е съпроводена от аномалии и временна разруха. Тези обстоятелства дават основание да се съпостави и уподоби отсъствието на героя с аналогични състояния на добре познати митологични персонажи. Подобни последици произтичат от отсъствието на светец (в коледни текстове) или на умиращото и възкръсващо аграрно божество (в класическите митове). Връзките в системата се осъществяват посредством обред за инициация, доколкото той като всеки преход е обновление. А то винаги се осмисля и ритуално се представя като смърт и ново раждане.

Инициацията често се синхронизира с календарните изменения и съответстващите ритуали на умиращите и възкръсващи аграрни богове. Обвързването на култа към умиращото и възкръсващо аграрно божество със социализиращи институции способства за уеднаквяването на някои поетични изразни средства и образи. Сред тях се откроява болния хайдутин в Карнобатската кория. Календарно сюжетът се обвързва с времето за жътва, а персонажът се успоредява с рожбата на нивата (срв. обреда Брада).

Връзките между жътварските песни и хайдушките имат своите предпоставки във формирането на поетическата система, която в своя развой от верско-митическо към метафорно-поетическо претърпява няколко етапа, в последния от които обредно-сакралното се битовизира, а песните се присъединяват към баладите. По всяка вероятност "историята на пшениченото зърно", отразена в хайдушките песни, пази отглас от мито-ритуален комплекс за реинвестиция на митологичния владетел. Прераждането, реинкарнацията в юношеско състояние е типичен мотив за старобългарските историко-апокрифни повестувания. Взаимодействието им с фолклорната култура е несъмнено, което поставя потеклото на опозицията вехти:млади войводи в по-друг ракурс, указващ митологичния ѝ произход. Подобни фабули през 19 век са само поетически клишета, поддържани от системния характер на фолклорната култура, съхранила поради тази си специфика рудименти от по-ранни соционормативни механизми, регламентиращи смяната и адаптацията на полово-възрастови групи към социалния колектив на етноса.

Реализираните връзки между хайдушките песни и митологемата умиращо и възкръсващо аграрно божество, осъществени в резултат на уподобяване заради временната (посветителна) смърт, задават повествователни механизми, които изграждат сходни образи, вградени в различни фолклорни структури, като по този начин съхраняват сложното единство на българските мирогледни представи.

Песните с мотив ХАЙДУТИН НА КОЛ ИЛИ НА БЕСИЛО се обособяват в отделна група, заради специфичното представяне в тях на смъртта като сватба.

Съвкупността от знаково натоварените топоси, обредни действия и персонажи в песните с мотив Хайдутин на бесило, оформя картината на специфичен ритуал. Той ни представя вариант на шаманско посвещение и придобиване на дух-покровител (сватбата на шамана с небесната му жена).

Описваната ситуация при хайдутина на кол притежава черти, познати ни вече от песните с мотив "Хайдутин на бесило". Това ни дава основание да допуснем, че става въпрос за едно и също "събитие", описано по различен начин или достигнало до нас в различни редакции.

Именно чрез мотива за хайдутина на бесило в най-силна степен хайдушкият фолклор осмисля образа на героя. В края на 18 и началото на 19 век в хайдушката песен настъпват промени, които са отражение на обективната историческа действителност и в резултат на това - на промени в изискванията за героична личност. Героическата тенденция засилва позициите си във фолклора, което я прави актуална съставка в националната култура. Фолклорът по време на Възраждането е в услуга на националната идея, същевременно участието му във формирането на българската национална култура поставя изисквания спрямо него, използват се онези негови прояви, които са актуални за структуриращата се национална култура. Това допринася за префункционализирането на мотива, в който се разчита нов поведенчески модел.

В Пета глава БЪЛГАРСКИТЕ ХАЙДУШКИ ПЕСНИ - ОБЕКТ И СУБЕКТ В ЕТНОТРАНСФОРМАЦИОННИТЕ ПРОЦЕСИ ПРЕЗ ВЪЗРАЖДАНЕТО представяме песните в контекста на процесите стимулиращи изявата на българското национално самосъзнание, довели до формирането на българската нация. Те ги пре моделират и утвърждават в модел за нов тип активно поведение, противоположно на това в началото на робството. В тях се регистрира възрожденското светоусещане. Персонифицирането и именуването на Героя, както и появата на цикли от песни за него е част от етнотрансформационния процес. Възрожденската драматургията също се явява фактор за утвърждаване на идеализирания образ на хайдутина, обслужващ националната кауза. Известни са поне десетина пиеси, които утвърждават идеализирания образ на Героя.

Хайдушките песни не са последния конвулс на фолклорното творчество. Те са съединителна брънка между традиционната и националната култура, основа за приемственост и предпоставка за формирането и утвърждаването на националния пантеон. В процеса на формирането му участват множество фактори, но сред тях се откроява присъствието на хайдушката епика. Сам по себе си "пантеонът" е категория на националното самосъзнание, отношение към онези, които създават нацията и за това представата за тях се изгражда чрез културата и най-вече чрез националното изкуство.

Българското възрожденето е период, в който започва процес на етническа трансформация, чиито измерения се изразяват в превръщането на българския народ в

българска нация. Той влияе и върху хайдушките песни, които се променят първо на регионално равнище - песните получават нов стимул за живот, обвързвайки се регионално със съществуващото хайдушко движение, чрез именната система или чрез "разпознаване" на повествователни схеми. Това дава право на мнозина да наричат хайдушките песни "летопис" на хайдушкото движение. Появяват се песни за множество местни герои, но сред тях изпъкват Индже, Стефан Караджа и Хаджи Димитър, за които се оформят цикли от песни, представляващи тяхна поетическа биография.

Циклите от песни за конкретна историческа личност отговарят на изискванията на новото време, на възрожденската естетика и съответстват на представите за начина на борба с поробителя. Песните се разпространяват в периодичния печат, където революционното движение се обвързва с хайдушките традиции; присъстват в множество песнопойки - печатни и ръкописни. Голямата им популярност ги превръща в актуална фолклорна съставка на българската национална култура, която подпомага узряването на нацията чрез своите нови форми, чрез участието си в изграждането на българската политическа митология и формирането на примери за подражание.

Извоювали си подобно положение в обществото, придобили способността да влияят върху действителността, в която съществуват, хайдушките песни стават (или се припознават за) национален епос. Отношението към тях се променя успоредно с развитието на етнотрансформационните процеси. Те придобиват ново битие, като стават част от идеологията, присъстват на прохождането на нацията, оформят се като символ на съпротивата срещу поробителя. Едва ли е случаен фактът, че литературните интерпретации на хайдушки теми и образи в новата българска литература са многобройни, докато юнашкият епос не се радва на подобно внимание.

Още с указването на етническото противопоставяне хайдушките песни придобиват черти на епическо произведение. Основният конфликт в епоса НИЕ - ДРУГИТЕ бива разпознат и тук, а това от своя страна влияе върху възприемането им. Задействат се реверсивни механизми, които причисляват към сферата на епическото всички песни, възпяващи хайдути. При това положение хайдушкият епос съществува в известна степен повече в менталността, предпоставен е като такъв от изследователите. Липсата на редица формални белези отличава песните от съществуващата класическа епическа традиция. Хайдушките песни не се изпълняват от професионални певци (изключение правят късните по време панаирджийски певци). Десетосричният размер им е почти непознат. За разлика от сръбските хайдушки песни, българските не са възприемници на юнашките. Отсъства обединяващият персонаж на евентуалния епически цикъл. Тези отлики се обясняват с наличието на "късен епос" (Б.Н.Путилов). Тук параметрите на епическото явно се изразяват в героичното начало и разпознатото етническото противопоставяне.

Новото време създава песни, в които действителността присъства много по-осезателно - и като локус, и като персонажи. Последните се вместват в утвърдените вече представи за хайдути, в познати поетически рамки и участват в сюжети, които са само поетическа фикция и не са достоверни. Оформила се в зората на българското Възраждане, тенденцията за създаване на цикли от песни в хайдушкия фолклор подпомага превръщането на хайдушките песни в национален епос. Той е не само израз на национално съзнание, но и мощно средство, което крепи това съзнание, определя общата национално-историческа мисъл.

В етнотрансформационния процес у нас определящо е общоетничното, а не регионалното ниво. Свързаните с този процес прояви на фолклора също се реализират в рамките на общоетничното, за разлика от "класическия" фолклор, който се извява предимно на регионално и локално ниво. Благодарение на повишените комуникативни възможности в обществото, песните, принадлежащи към новия фолклор, се разпространяват повсеместно, като тиражирането на точно определени мотиви и персонажи неминуемо оказва влияние и върху фолклорната песенна традиция.

Всъщност хайдушките песни се оформят такива, каквито ги познаваме днес, едва след определен момент, в който им се приписват идеи, изпълващи ги с ново съдържание. В тях в най-голяма степен са различени конфликти между българите и османските поробители. В унисон с оформения вече политически мит на българското общество - този за Героя, хайдушките песни биват привлечени за целите на политическата борба, където стават пример за героично поведение.

В социокултурната обстановка след Освобождението парадигмата, издигнала на пиедестал хайдушките песни, за дълго ще остане валидна. Тя рефлектира върху обективния ход на научното познание, където хайдушките песни се установяват като устна поетическа и с т о р и я на хайдушкото движение.

ЗАКЛЮЧИТЕЛНИ ДУМИ. Ситуацията в следосвобожденското общество поражда нуждата от героизиране на вече "предходния" исторически период, за доказване правото на свобода. Тази нагласа поражда едно виртуално пространство, в което се разполагат предимно хайдушките народни песни. Сред тогавашните културни послания и знаци, в тях най-отчетливо се вижда сблъсък с поробителя. Това компенсаторно действие, породено от комплекси за пасивност и "подарена" свобода, до голяма степен способства за възприемането на виртуалното като реалност. Оттук и последвалата връзка между хайдушките песни и хайдушкото движение; търсенето на генезиса на песните в хайдутството. Почитането на тази връзка става част от националната идеология, чиито измерения се долавят и днес.

През Възраждането реликтите от посветителни обреди само захранват с готови сюжетни схеми фолклорната песенност, в която те съществуват със своята не-обикновеност и оригиналност. С подвизите и героиката подобни текстове се вменват в параметрите на епичното, а с отношението си към индивида и неговите семейно-родствени проблеми - и в тези на баладното начало. Актуализацията и трансформацията на обредно-митичното осигурява дълъг живот на фабулите в сферата на метафорно-поетическата образност и гарантира тяхното присъствие в утвърждаването на формиращата се българска национална култура.

АВТОСПРАВКА ЗА ПРИНОСНИТЕ МОМЕНТИ В ДИСЕРТАЦИЯТА

1. Дисертационният труд предлага нов тип прочит на добре познатите хайдушки песни. В основата на анализа стои възможността сюжетите и мотивите да се разположат в контекста на българската митопоетична традиция.
2. В работата е представен основния свод на българската хайдушка епика, географското разпространение на мотивите и персонажите, честотата на вариантите. Акцентира се върху общобългарското приѣствие на песните.

3. Трудът предлага нова версия за произхода на хайдушките песни - част от обреди за посвещение, десакрализирани и деритуализирани в следващ момент, разпознати като "хайдушки" през епохата на националноосвободителните борби. Проследява се появата и утвърждаването на названието "хайдутин".
4. За пръв път се обосновава съществуването на български (фолклорен) вариант на полово-възрастови посветителни обреди за юноши с подчертано войнска същност. Потърсени са неговите архаични пластове, проявите на този социализиращ институт и обвързаността му с конкретни реални топоси.
5. Проследява се развитието на хайдушките песни в различни жанрови образувания - епос, балада. Нов момент е разглеждането на хайдушките песни като обект и субект на етнотрансформационните процеси през Възраждането, обособяването им в национален епос и формулирането му като такъв.

СПИСЪК НА ПУБЛИКАЦИИТЕ ПО ДИСЕРТАЦИОННИЯ ТРУД

1. Потекло и развитие на образа на хайдушкия байрактар, сп. Проглас, кн.2, ВТ, 1995, с.77-82.
2. Хайдутинът на бесило и неговата невеста, В: Общност и култура, тезиси от Вторите Северозападни четения на асоциация "Онгъл", С., 1995, с.26-27
3. За бойните сцени в хайдушката епика, сп. Пир, бр.2, ВТ, 1996, с.115-120.
4. "Бакаджиците" в топонимията и фолклора, сп. Български фолклор, кн.1, С., 1996, с.105-109.
5. Темата за греха в хайдушките песни, В: Библия, фолклор, литература, ВТ 1996, с.51-56.
6. Рефлексии на войнските посветителни обреди във фолклорната култура (общ поглед), сп. Анали, кн.2, С., 1996, с.
7. "Харамии" и "хайдуги" в топонимията и фолклора, В: Фолклорни модели на света, тезиси от Третите Северозападни четения на асоциация "Онгъл", С., 1996, с.46-47
8. За семантиката на топонима "Карнобатска кория" в контекста на хайдушката епика, В: Тракиецът и неговия свят, С., 1997, с.292-296.